

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2026.38.6>

УДК 314/316.4

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0). The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY SA 4.0).

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945

Email: HrabovskyS@gmail.com

СОВЕТСЬКА/ПОСТСОВЕТСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ СТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕЛІГІЇ АНТИЗАХІДНИЦТВА

Анотація. Стаття стосується актуальної як у теоретичному, так і у світоглядному та культурному сенсах проблематики. Йдеться про одну з основ політичної релігії імперської Росії, пов'язану з чинною російсько-українською війною як війною проти «колективного Заходу». Автор статті використовує напрацьоване у світовій теоретичній думці концептуальне поняття «політична релігія» для описання та дослідження практики творення советської та постсоветської тоталітарної ідеології та міфології. Авторська увага зосереджена на літературі як ефективному інструменті творення такої міфології, яка в багатьох випадках могла бети несумісною з позірними гаслами «інтернаціоналізму», «гуманізму» та «слов'янського братерства», не кажучи вже про беззаперечні, документально підтверджені історичні факти.

На початку статті здійснене окреслення основних аспектів поняття «політична релігія». Автор вважає: сильною стороною концепцій політичної релігії є передусім те, що вони пов'язують останню з тоталітаризмом, з його соціально-політичною та культурницькою практикою, ідеологією і міфологією. На загал, політична релігія описує способи організації тоталітарного суспільства. При цьому специфічна культура, інтегрована в політичну релігію, не в останню чергу література, яка служить «під прапором партії», виступає засобом форматування масової свідомості та підсвідомості.

Автор звертається до ряду знакових творів російської советської та постсоветської літератури, написаних від середини XX століття до перших десятиліть XXI століття. У цих творах яскраво унаочнене антизахідництво як смислова вісь російської імперсько-тоталітарної політичної релігії. Водночас спроби частини літераторів після XX з'їзду КПСС вийти за межі цієї релігії, навіть з позиції «автентичного марксизму», піддавалися жорсткій критиці та репресіям, навіть коли йшлося не про політичну опозицію, а про елементарну чесність й об'єктивність.

У статті показана спадкоємність настанов російської політичної релігії пізніх сталінських часів і сьогодення, акцентована увага на використанні з метою насадження антизахідної міфології такого популярного серед молоді літературного напрямку, як наукова фантастика різних років написання та різних жанрів, окреслена специфіка військових мемуарів советського часу та сучасних «військово-історичних досліджень», проаналізовані твори, присвячені «переграванню історії» з апологією агресивного експансіонізму СРСР/Росії.

Ключові слова: імперська Росія, неосталінізм, соціальна міфологія XXI століття, апологія експансіонізму, протистояння «колективному Заходу».

Serhiy HRABOVSKY

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine of Kyiv

SOVIET/POST-SOVIET LITERATURE AS AN EFFECTIVE TOOL FOR CONFIRMING THE TOTALITARIAN POLITICAL RELIGION OF ANTI-VESTERNISM

Abstract. The article concerns a topical issue both in theoretical and in worldview and cultural sense. It concerns one of the foundations of the political religion of imperial Russia, connected with the current Russian-Ukrainian war as a war against the "Collective West". The author of the article uses the concept of "political religion"

developed in world theoretical thought to describe and study the practice of creating Soviet and post-Soviet totalitarian ideology and mythology. The author's attention is focused on literature as an effective tool for creating such mythology, which in many cases could be incompatible with the apparent slogans of "internationalism", "humanism" and "Slavic brotherhood", not to mention the undeniable, documented historical facts

At the beginning of the article, the main aspects of the concept of "political religion" are outlined. The author believes that the strength of the concepts of political religion is, first of all, that they connect the latter with totalitarianism, with its socio-political and cultural practice, ideology and mythology. In general, political religion describes the ways of organizing a totalitarian society. At the same time, a specific culture integrated into political religion, not least literature, which serves "under the banner of the party", acts as a means of formatting mass consciousness and subconsciousness..

The author turns to a number of significant works of Russian Soviet and post-Soviet literature, written from the mid-20th century to the first decades of the 21st century. These works vividly illustrate anti-Westernism as the semantic axis of the Russian imperial-totalitarian political religion. At the same time, attempts by some writers after the 20th Congress of the CPSU to go beyond the boundaries of this religion, even from the position of "authentic Marxism", were subjected to harsh criticism and repression, even when it was not a question of political opposition, but of elementary honesty and objectivity.

The article shows the continuity of the guidelines of the Russian political religion of the late Stalin's times and the present, emphasizes the use of such a popular literary direction among young people as science fiction of different years of writing and of different genres, outlines the specifics of the military memoirs of the Soviet era and modern "military-historical studies", analyzes works dedicated to the "replaying of history" with the apology of the aggressive expansionism of the USSR/Russia.

Key words: imperial Russia, neo-Stalinism, social mythology of the 21st century, apology for expansionism, opposition to the "collective West".

Постановка проблеми. У даній статті, яка тематично змикається зі статтею «Антизахідництво як смислова вісь російської імперсько-тоталітарної політичної релігії» [9] і є її певним змістовним продовженням, розглядається актуальна теоретична та практична проблематика, безпосередньо пов'язана з агресивною сутністю імперської Росії та нинішньою російсько-українською війною [6; 24]. Автор ставить на меті описання і дослідження недостатньо вивчених аспектів цієї агресивності, використовуючи напрацьоване у світовій теоретичній думці концептуальне поняття «політична релігія». Видається, що сильною стороною концепцій політичної релігії є насамперед те, що вони пов'язують її з тоталітаризмом, з його практикою, ідеологією та міфологією. Політична релігія описує різні виміри способу організації тоталітарного суспільства. При цьому такі традиційні релігії, як іслам у його радикальних варіантах і російське православ'я «вмонтовані» у відповідні типи політичної релігії, яка за своїм еством на Заході є світською релігією.

Аналіз наукових публікацій. У попередній статті автор відстежив головні етапи розвитку політичної релігії в Російській імперії/СССР/Російській федерації у XIX-XX століттях. Антизахідництво тут виступає як смислова вісь російської імперської, а з тим імперсько-тоталітарної політичної релігії. Ця релігія асимілювала і російське православ'я, зробивши його складовою державного механізму, і сталінський марксизм-ленінізм, й офіційну історіографію, і значну частину літератури. Вони стали інструментами здійснення влади, яка претендувала та претендує сьогодні на абсолютну. Тоталітарна міфологія як основа російської політичної релігії поширена далеко за межі самої Росії. Ця міфологія – цілісна система пояснення світу та програмування дій як індивідів, так

і груп індивідів і соціальних спільнот зі своєю логікою. Одним із ефективних інструментів такого програмування та поширення була у минулому і є сьогодні імперська культура, деякі знакові виміри та явища якої розглядає ця стаття.

Варто зауважити, що з 1990-х років напрацьовані на Заході концепції політичної релігії використовуються і в Україні. У XXI столітті у світі триває напрацювання теоретичного матеріалу щодо різних варіантів політичної релігії. Працювали та працюють у цій царині такі дослідники, як Еміліо Джентіле (Італія), Кирило Говорун, Олег Кисельов, Людмила Филипович (Україна), Роберт Белла, Дональд Джонс, Джон Коулмен, Анжела Куртц, Расел Річі (США), Ганс Маєр, Клаус-Ґеорґ Ріґель (Німеччина), Майкл Бурлей (Велика Британія), Дональд Гейтс, Пітер Стін (Австралія), Зіра Боке, Ісмаель Саз (Іспанія), Ерік ван Рее (Нідерланди) та інші.

При цьому одним із найбільш дискусійних є питання, чи припустимо використовувати поняття «світська релігія» – чи можна його використовувати щодо ісламських країн, тим більше тих, де панує ісламістський фундаменталізм. Так само проблематичним є застосування цього поняття і щодо суспільства російського, де православ'я в його «московському» варіанті інтегроване у відверто імперсько-тоталітарну політичну релігію.

У концентрованому вигляді ця релігія вимагає знищення, причому воєнного, остаточного та безповоротного, всього західного світу. Це помітили вже і західні дослідники. Так, Дмитрій (Діма) Адамський, професор Університету Райхмана (Ізраїль), описує феномен «Ядерного православ'я» – симбіозу релігійного месіанізму та геополітичної стратегії. За Адамським, російська геополітична культура після 2012 року пройшла через глибоку сакралізацію війни. Ро-

сійська церква стала не просто лояльною до влади інституцією, а частиною ядерної стратегії, освячуючи зброю масового знищення як чи не головного гаранта збереження «православної цивілізації». Відтак війна в РФ наразі сприймається не просто як геополітика, а як хрестовий похід проти «занепалялого Заходу» [21]. Хоча «ядерне православ'я» зародилося ще до 2012 року, сакралізація агресивної війни – органічний для РПЦ конструкт ще з доби Сталіна. Просто нині він набув значних масштабів. Історик і політик Роман Безсмертний на підставі аналізу останніх за часом текстів російського співтворця чинної модифікації політичної релігії Сергія Караганова зазначав: «Отже, що пише Караганов? У росії і світу ворог один – це Європа. Українці – це просто наймити, які виконують завдання Європи. Вся Європа русофобська і її вже треба починати бомбити. Найлютіший ворог – Велика Британія. А Німеччина відповість за всі дії Гітлера. Президент Трамп розуміє все зло Європи, але штовхає її на протистояння з росією. Україна ж для Трампа лише плацдарм. США – це теж ворог, бо є частиною колективного Заходу. Вихід один – застосування ядерної зброї. Тільки так можна врятувати світ. Світле майбутнє може забезпечити лише росія, Китай і Іран!» [3]. Не має значення, що масштабна ядерна війна знищить життя на Землі, крім хіба що його найпримітивніших форм; головне – перемогти Захід.

Така «найвища форма» антизахідництва зробилася не раптово, не на порожньому місці. У попередній статті [9] автор відстежив в головному еволюцію російського антизахідництва у минулі століття і в першій половині XX століття. Тут же продовжимо детальний розгляд деяких важливих вимірів цієї політичної релігії у період із середини XX століття до наших часів.

Виклад основного матеріалу. Звернімося до художньої літератури, причому саме до російської, оскільки вона повною мірою увійшла в основи політичної релігії антизахідництва, а якщо опонувала йому, то це було опонування «в чистому вигляді», не пов'язане з певними національними інтенціями, як траплялося в українській, білоруській чи естонській літературах советської доби.

Невдовзі по Другій світовій війні антизахідництво в советській літературі було офіційно задане постановою оргбюро ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» та «Ленінград». Однією з головних вад цих журналів названо «твори, що культивують невластивий советським людям дух низькопоклонства перед сучасною буржуазною культурою Заходу». Натомість советська література у постанові названа «найпередовішою літературою у світі», яка не має інших інтересів, «окрім інтересів народу, інтересів партії» [17]. Впадає в око, що скасована ця постанова була лише восени 1988 року, тобто до того часу в разі потреби влада могла «підтягнути» будь-якого «неправильного» літератора під дію цієї директивної постанови.

Однією з опорних складових антизахідництва середини XX століття, адресованих масовій аудиторії, став роман Василя Ажаєва «Далеко від Москви»,

який зображував героїчні дії патріотичних партноменклатурників, інженерів і робітників з побудови у 1941-42 роках нафтопроводу від сахалінських родовищ до нафтопереробного заводу Комсомольська-на-Амурі. Насправді нафтопровід цей будували зеки (в тому числі й інженери) та вільнонаймані працівники після «відсидки» з певними обмеженнями у правах (у числі останніх був і сам Ажаєв). Роман цей (за редакцією Костянтина Сімонова, який особисто переписав певні сюжетні лінії та ключові сцени) вийшов друком у 1948 році, у 1949-му одержав Сталінську премію I ступеня й офіційно перетворився на певний символ й один із наріжних каменів сталінської міфології. У романі антизахідництво є неодмінним елементом советського патріотизму.

Один із головних героїв роману говорить на адресу іншого персонажу: «Йому би в Англії жити: там усе віками стоїть без руху – такий собі велетенський протухлий ставок, зтягнутий зеленою ряскою...» [1, с. 92]. Ці слова висококваліфікованого інженера аж ніяк не відповідають не лише фактам, а й постулатам марксизму. Карл Маркс у передмові до I тому «Капіталу» писав: «У цій роботі я маю дослідити капіталістичний спосіб виробництва й умови виробництва та обміну, що відповідають цьому способу. Дотепер їх класичною базою є Англія. Саме тому Англія використовується як головний приклад у розвитку моїх теоретичних ідей [...]». Країна, яка є більш розвинутою в промисловому плані, демонструє менш розвиненим країнам лише образ їхнього власного майбутнього. [...] Ми [Німеччина – С.Г.], як і решта континентальної Західної Європи, страждаємо не тільки від розвитку капіталістичного виробництва, але і від неповноти цього розвитку. Поряд із сучасними лихами нас гнітить ціла низка успадкованих лих, що виникають із пасивного виживання застарілих способів виробництва, з їхнім неминучим ланцюгом соціальних і політичних анахронізмів. Ми страждаємо не тільки від живих, але й від мертвих» [22]. Але попри позірну абсурдність антизахідництва в СССР (адже марксизм – це посутньо західне вчення), смисловою віссю советської політичної релігії було саме антизахідництво, як за часів Сталіна, так і в дещо м'якших формах за Хрущова-Брежнєва.

У свою чергу, секретар міськкому ВКП(б) Залкінд у діалозі наголошує: «Смішно навіть порівнювати советських людей із людьми капіталістичного світу, чи не так? – Вірно, – підтвердив Ковшов» [1, с. 10]. А як же світовий пролетаріат, комуністичні партії й борці за мир в усьому світі? Вони не мають значення у політичній релігії антизахідництва. Про цих навіть не варто згадувати, хоча на офіційному рівні щось декларується, проте лише декларується.

Наступний сюжет: «Натрапивши на чергову перешкоду, Ковшов обурювався: – Що він дивиться, начальники! Розігнати скоріше цю компанію! Вони тут запліснявіли. Такі працівники гірші за наших союзників на Заході!» [1, с. 8]. Дія цього епізоду роману відбувається у жовтні 1941-го. «Союзники на Заході» – це Велика Британія, яка рік воювала проти держав

Вісі, підтримуваних ССРСР. А ще «Вільна Франція» де Голля. Чи потрібні коментарі? Наступний епізод пов'язаний із щойно наведеним. «Три питання особливо всіх хвилювали. Чи відстоїть Червона Армія Москву чи відступить далі? Відкриють союзники другий фронт чи обдурять, чи можна їм вірити? Чому ходять чутки про виступ японців; якщо це війна, то чому про неї не говорять прямо; якщо це не війна, то коли чекати на напад?» [1, с. 23]. Це теж кінець жовтня чи перші дні листопада 1941 року. Про «другий фронт» советська пропаганда справді говорила, та й Сталін висловлювався про нього – мовляв, було би добре, якби він був, чудово розуміючи, що Британія не має для нього реальних ресурсів, ведучи воєнні дії на суходолі в Африці (Сомалі, Абіссинія, Єгипет, Лівія) й оговтуючись після відступу з Греції. Реально про «другий фронт» мова зайшла тільки влітку наступного року, невдовзі після вступу у війну США.

Певний блок сюжетних ліній роману присвячений викриттю т.зв. «низькопоклонства» перед західною наукою та технікою. Так, один інженер подумки звертається до іншого: «Що російського у вас залишилося? З давніх-давен звикли ви молитися на чужих богів від науки і техніки, а від того, що золотими розсипами лежало поруч, відмахувалися сухою своєю ручкою. І не було, виходить, у вас ані віри у свої сили, ані у творчість одноплемінників, а просто одна самовпевненість, що спирається на товсті довідники. І що ви зараз?... Ніщо!» [1, с. 69]. Монолог, гідний члена НСДАП, тільки хіба що «російське» слід замінити на «арійське».

При цьому Костянтин Сімонов, маючи справді хорошу як на ті часи освіту, чимало спілкуючись із західними журналістами та військовиками під час війни та поїздивши по низці західних держав (включно зі США) по війні, чудово розумів ті нісенітніці, які містилися в романі. Але головним було дотримання догматики політичної релігії, вкорінення у масову підсвідомість її міфологем.

Може видатися, що втілені у романі «Далеко від Москви» антизахідницькі міфологічні побудови наразі не мають актуального значення, що вони належать історії. Це не так. У концентрованому вигляді вони відтворені у промові В. Путіна 9 травня 2021 року, під час підготовки до широкомасштабного вторгнення в Україну: «У найважчий час війни, у вирішальних битвах, що визначили результат боротьби з фашизмом, наш народ був самотнім, одним на складному, героїчному та жертвовому шляху до Перемоги. Бився на смерть на всіх рубежах, у найжорстокіших боях на землі, на морі та в небі» [5]. Якщо зважити на те, що росіяни воювали з нацизмом з 22 червня 1941 року, а поляки й українці – з 1 вересня, британці та французи – з 3 вересня 1939 року, тоді як ССРСР відписав з Третім Райхом угоду про дружбу та кордон 28 вересня 1939 року, то змістовна нікчемність путінського твердження є абсолютною. Ба більше: Британія разом із домініонами цілий рік у 1940-41-му справді воювала на самоті, хіба що за підтримки «Вільної Франції» де Голля. Цікаво, що сталося б

із ССРСР, якби Британія у 1940-му підписала мир з Німеччиною (що не раз пропонував Гітлер), а США знайшли спосіб не вступати у Другу світову? А щодо ситуації після 22 червня 1941 року нагадаю, що сказав Сталін на Тегеранській конференції «Великої трійки»: «...Сполучені Штати є країною машин. Без використання цих машин за допомогою ленд-лізу ми би програли цю війну» [23]. Чітко й однозначно. Проте за всього пістету до Сталіна у сучасній РФ реальна сталінська позиція не має значення, коли вона не вписується у панівну політико-історичну міфологію. Так само не вписується у цю міфологію реальний «наш народ»: мільйони вояків, які склали зброю, десятки генералів, що здалися в полон, сотні тисяч поліцаїв, сотні тисяч «хі-ві» («добровільних помічників Вермахту») з числа росіян, 6 російських дивізій Ваффен СС [15, с. 42–47] і 8 російських бригад Ваффен СС [15, с. 68–72], чимало з'єднань і частин Вермахту й Абверу тощо.

Ясна річ, такий популярний різновид начебто документальної літератури, як спогади советських воєначальників, мав працювати на ствердження антизахідництва. Щоб оцінити сутність і масштаби цього явища, достатньо звернутися лише до одного прикладу. На початку 1960-х КГБ зафіксував «спецзасобами» розмову опального маршала Георгія Жукова за чаркою зі своїми фронтовими друзями. Жуков, поміж іншого, сказав: «От зараз говорять, що союзники нам не допомагали... Але ж не можна заперечити, що американці нам гнали стільки матеріалів, без яких ми не могли б формувати свої резерви і не могли би продовжувати війну. [...] У нас не було вибухівки, порохи. Не було чим споряджати гвинтівкові патрони. Американці по-справжньому врятували нас із порохом, вибухівкою. А скільки вони нам гнали листової сталі. Хіба ми могли б швидко налагодити виробництво танків, якби не американська допомога сталлю» [12]. А ось що було написано з цього приводу у мемуарній книзі від імені того ж маршала Жукова: «Зі США та Англії було доставлено, наприклад, понад 400 тисяч автомобілів, велика кількість паровозів, засобів зв'язку. Але хіба це могло чинити вирішальний вплив на хід війни? [...] Ми отримали по ленд-лізу зі США та Англії 18,7 тисяч літаків, 10,8 тисяч танків, 9,6 тисяч гармат. До загальної кількості озброєнь, якими советський народ оснастив свою армію за роки війни, ці поставки склали відповідно 12; 10,4; 2 відсотки. Певне значення незаперечне, але про вирішальну роль говорити не доводиться» [11, с. 694]. Взірцевий випадок Double Thinking. І той випадок, коли коментарі зайві.

У часи перебудови та у 1990-х потік антизахідницькому сконструйованих військових мемуарів і досліджень воєнної історії в ССРСР/РФ помітно зменшується, але з приходом до влади в Росії «кремлівських чекістів» цей потік знову різко зростає. У нього вливається новий струмінь: книжки з т.зв. «альтернативної історії», де Москва постійно наступає на горлянку підступному Заходу, але включені до серії видань «Военно-исторической библиотеки»,

тобто замасковані під науково достовірну, правдиву літературу.

Один із найяскравіших прикладів такої літератури – книга А. Первушина «Битва за зорі» [18]. Книга жваво написана і присвячена не надто відомим широкому загалові подіям, у ній зібраний чималий фактичний матеріал, який стосується німецької, російської та американської ракетної техніки першої половини XX століття. При цьому, звісна річ, українці Кондратюк (Шаргей), Корольов, Янгель, Челомей, Глушко тощо стали у цьому дослідженні росіянами; але справа не в тому. І не в особистому упередженні автора цієї книги не так проти нацистів, як проти американців і взагалі «капіталістів».

У передмові до книги Первушин описує альтернативний шлях розвитку космонавтики – мовляв, якби радянські конструктори почали у 1950-х роках будувати не важкі балістичні ракети, на основі яких потім розвинулося освоєння космосу, а орбітальні літаки, все було б інакшим. «Низка малозначущих (на перший погляд) випадковостей змінила історію космонавтики, а разом із нею і хід історії всього світу» [18, с. 28]. При цьому Первушин демонструє свою ерудицію; він називає поіменно реальні, але невдалі проекти радянських конструкторів і наголошує: для їхньої успішної реалізації не вистачило мінімальних зусиль. А все могло б піти зовсім інакше – навколоземний космос став би ареною комуністичного панування; вся радянська техніка, стимульована замовленнями космічної галузі, розвивалася б дуже стрімкими темпами. Відтак СРСР упевнено виграв би «місячну гонитву» у Америки, висадивши своїх космонавтів на Місяці 1969 року, створивши там постійно діючу наукову станцію та приєднавши Місяць до СРСР; услід за тим 1971 року радянські дослідники полетіли б до Марсу. І так далі. А американці тільки б безпорадно борсалися, не в силах конкурувати з науково-технічними перевагами комуністичної системи. Ба більше: збройні сили СРСР, розгорнені на основі передової космічної техніки, стали б запорукою серйозних геополітичних змін. У тому числі, за книгою, бойові космолоти стали невідпороною загрозою для американського авіаносного флоту. І коли повна технологічна, військова та економічна перевага комуністичного ладу над недолугим капіталізмом стала б очевидною, на президентських виборах у Сполучених Штатах переміг би кандидат від комуністів. Для реалізації такого сценарію не вистачило дрібнички, пише автор – слід було обрати іншу стратегію ракетобудування.

Той, хто має бодай зелене уявлення про реальний стан радянської і світової науки та технології у 1950-60-ті роки, лише посміється з «альтернативного» сценарію і з тих «альтернатив», які розсипані по книзі. Які б шалені ресурси не вкладалися у радянську космонавтику, вона не могла стрибнути набагато вище за загальний рівень соціально-економічного розвитку. Спроби створення космічних літаків в СРСР здійснювалися у 1960-70-х роках, але тільки у 1980-х радянські безпілотні міні-шатли («Бор-4» і «Бор-5») почали

польоти. І лише у 1988 році здійснив свій перший і останній політ «Буран» – «великий» радянський шатл конструкції Гліба Лозино-Лозинського. У 1990-х Україна мала шанс довести до стадії практичного використання безаеродромну систему запуску космічних об'єктів, у тому числі й пілотованих літаків, створену цим конструктором українського походження. «Довести до льотної готовності космічний літак, за оцінкою самого Лозино-Лозинського, можна було за п'ять років» [8, с. 298], але тодішній президент Кучма, який всюди називав себе «ракетобудівником», насправді не сягнув за рівень заводського парторга. А у 1950-60-х роках не було і бути не могло ні в кого ані комп'ютерів і комплексів управління, ані надійних двигунів багаторазового використання, ані стійкої та неважкої термоізоляції. Радянські космічні ракети десятками вибухали на старті або невдовзі після старту, а без потужних розгінних блоків (тобто тих самих «важких» ракет, досить «Мрії») вивести космічний літак на орбіту – оскільки проект МАКС так і «завис» – донині неможливо.

Але головна «дрібничка» – це те, що в описанні Первушина СРСР ще в середині 1950-х утрачає риси тоталітарної держави та стає відкритим суспільством, зберігаючи при цьому агресивність до Заходу та тривалий час балансує на грані ядерної війни з ним. Абсурдно? Так. Але слугує ствердженню міфології антизахідництва.

Але альтернативна «космічна історія» – дрібниця у порівнянні з масштабом конструювання світу XX століття Сергієм Анісімовим, автором книги «Варіант "Біс"», випущеної тим самим видавництвом АСТ [2] у згаданій популярній серії «Военно-историческая библиотека». У книзі змальована ситуація, коли 1944 року США, Велика Британія та Франція підписують сепаратну мирну угоду з Німеччиною, а відтак починаються бойові дії між СРСР, з одного боку, й англо-німецько-французько-американською коаліцією, з іншого. Такий засновок – абсолютна маячня з погляду історичної науки. «Політика безумовної капітуляції» – це доктрина, проголошена президентом Франкліном Д. Рузвельтом під час Касабланської конференції в січні 1943 року, в якій зазначалося, що союзники не приймуть нічого, крім повної капітуляції Німеччини, Японії та Італії у Другій світовій війні. Ця політика мала на меті об'єднати союзні сили проти держав Осі, забезпечуючи чітке усвідомлення того, що перемога буде досягнута лише шляхом повної військової поразки цих держав» [27]. Рузвельту, очевидно, були відомі неодноразові спроби Сталіна досягти сепаратної угоди з Гітлером, отож він і Черчилль вирішили підстрахуватися. Натомість Анісімов і його замовники «перевели стрілки» на «підлий капіталістичний Захід». Ясна річ, Червона армія демонструє свою перевагу над арміями держав об'єднаного Заходу; вирішальним чинником перемоги стає рейд Атлантикою з'єднання важких кораблів – лінкора «Радянський Союз», лінійного крейсера «Кронштадт» й авіаносця «Чапаєв», які топлять усе, що трапляється на їхньому шляху, і з якими нічого не може вдіяти британський Флот Метрополії (надпотужний американський

флот та достатньо численні на той час Крігсмаріне разом зі своїми силами морської авіації полохливо відсиджуються на базах).

Книга написана жваво, й читається легко. І знов-таки, каскад авторських новацій, тобто змін «поточної реальності», просто приголомшує. Скажімо, діють у книзі Сталін і Жуков. Згідно з книгою, Сталін глибоко усвідомлює роль авіаносців у сучасній йому війні і віддає наказ перебудувати крейсер «Чапаєв» на авіаносець. Але справжній Сталін заперечував потребу в авіаносцях, наказуючи будувати лінкори та крейсери. Жуков теж нехтував авіаносцями. Й нарком флоту адмірал Кузнецов теж, хоч на словах виступав за них – але жодного робочого проекту з середини 1930-х не було створено, хоча балаканини вистачало. Опальний у нинішній РФ історик пише: «І ось советський ВМФ отримав подарунок – повноцінний авіаносець з польотною палубою довжиною 241 м і шириною 30,7 м з двома поліспастпневматичними катапультами К-252, на кораблі за проектом мали базуватися 42 літаки» [20, с. 110]. Авіаносець «Граф Цепелін» був готовий на 85%, пошкодження на ньому можна було швидко ліквідувати за допомогою німецьких інженерів і робітників у советській зоні окупації, і за рік-другий корабель вийшов би в море. Але советські флотоводці вирішили інакше: 16 серпня 1947 року «Граф Цепелін» був виведений у море й атакований десятками бомбардувальників і торпедоносців, з тим есмінцями та торпедними катерами, але все одно без екіпажу на борту протримався на плаву дві доби. Тож маємо право зробити ще один висновок – не лише «Сталін» і «Жуков», а й «Кузнецов» книги «Варіант "біс"» – це муляжі, покликані, за задумом автора, обдурити читача, показати керівників збройних сил СРСР просунутими особистостями, здатними на складні стратегічні побудови.

Льотчик Олександр Покришкін (який у віртуальній реальності є комеском винищувачів «Чапаєва») писав у спогадах про специфіку польотів над морем так: «Я привчив себе до моря ще на Кубані, поім літав біля Таганрога, Осипенко, Маріуполя. [...] Але сказати «привчив» - дуже категорично. Щоразу, коли я дивився за борт і бачив темне штормове море, на якусь мить виключався від сприйняття звуків мотора – мене всього поглинала страшна стихія води. Зусиллям волі позбавлявся від її враження...» [19, с. 361]. І це – після річного досвіду боїв над морем, понад 10 збитих у цих боях літаків і кількох потоплених катерів. Покришкін, який на той час став уже двічі Героєм Советського Союзу, зауважував, що далеко не кожен успішний льотчик здатен вільно діяти над морем, особливо, коли не видно берегів. А ще ж потрібно навчитися злітати з авіаносця та сідати на нього. На це потрібен час.

Власне, якби Сталін і дав наказ перебудувати легкий крейсер на ще не спроектований авіаносець (а на додачу терміново, під час війни, добудувати лінкор та лінійний крейсер), чи впоралися б із цим завданням проектант і суднобудівники? Власне, чи

міг СРСР сам побудувати лінкор і лінійний крейсер, небачені у світі? Мабуть, не випадково 1939-41 року Кремль мов у лихоманці хотів купити у німців (і паралельно у американців) один-два лінкори і кілька крейсерів, а ще – 380-мм корабельні гармати (такі, як були встановлені на «Бісмарку»), різні сучасні корабельні прибори тощо. Не вдалося. Купили корпус недобудованого крейсера «Лютцов» без башт головного калібру. «На 22 червня 1941 р. готовність лінкора «Советський Союз», який будувався на заводі №189 (Ленінград), становила 21,1%, а лінкора «Советська Україна» (завод №198, Миколаїв) – 17%. Обидва лінкори малося на увазі остаточно здати в 1945 році» [20, с.64]. Можуть сказати – а чому не можна було побудувати «Советський Союз» на рік раніше? Можна було би, якби вдалося провести зі Швейцарії ходові турбіни та побудувати в захопленому Вермахтом Краматорську башти головного калібру.

Лише трьох окреслених чинників досить, щоб побачити не те що химерність, а нікчемність «документальної» оповіді «Варіанту Біс». Загалом же автор книги робить вигляд, наче у 1944 році не існувало колосальної переваги США та Британії у флоті, навіть з урахуванням віртуальних советських кораблів (за авіаносцями – 150 до 1, за лінкорами – 30 до 1), як не існувало й Об'єднаних Націй. Адже, якби Сталін 1944 року розпочав бойові дії зі США і Великою Британією, він автоматично почав цим би почав війну з Об'єднаними Націями, тобто – всім демократичним світом. Іншими словами, Сталін замінив би собою Гітлера як головного ворога свободи. І зрозуміло, що саме Об'єднані Нації воювали б до повної капітуляції (або знищення) Сталіна та його держави, себто СРСР. Але в антизахідницькій міфологічній картині світу все інакше. Й один із персонажів книги резюмує це «інакше» так: «Розвели тут, хохол – не людина, білорус – не росіянин! Та яка різниця!» І продовжує: «Будуть побудовані нові кораблі. [...] І якщо доведеться, ці хлопці будуть битися, як ми. Вони плоть від нашої плоти» [1, с. 536]. Це – прозора антизахідницька настанова на світове панування, як і в багатьох інших книжках зазначеної серії.

Утім, усе це (і чимало іншого) виявилось непоміченим як політиками, так й інтелектуальною елітою Заходу. Тільки в останнє десятиліття почався рух до адекватнішого (хоча й не завжди, не вповні адекватного) розуміння політичної релігії сучасної Росії.

Скажімо, Юджин Румер та Річард Сокольський – експерти Фонду Карнегі – констатували той факт, що Захід фундаментально переоцінив силу економічних стимулів. Російська влада сприймала західні інвестиції не як інструмент розвитку, а як «ресурсну ренту» або «данину», яка дозволила Кремлю фінансувати репресивний апарат та купувати лояльність внутрішніх і зовнішніх еліт. Таким чином, економічна інтеграція з Заходом не розмила, а навпаки – зацементувала авторитарну вертикаль, надавши їй необхідні фінансові ресурси для майбутньої конфронтації.

Зверніть увагу на «авторитарну вертикаль»: ці дослідники так і не побачили тоталітарного єства нинішньої РФ. Разом із тим автори наполягали, що «політика США щодо Росії значною мірою ігнорувала такі важливі фактори, як історія, культура, географія та вимоги безпеки Росії, як їх бачать з Москви... [...] Щоб вийти з цього глухого кута, Сполучені Штати повинні будуть, зі свого боку, внести кілька ключових коректив у свою політику щодо Росії, зокрема: надати пріоритет інтересам США щодо Росії та зосередитися на найважливішому – ядерних відносинах та стратегічній стабільності; залишити внутрішні справи Росії на розв'язання росіянам; зупинити розширення НАТО на схід та переорієнтуватися на основну місію альянсу – колективну оборону... але підтримувати потужні програми співпраці у сфері безпеки... та переглянути політику санкцій щодо Росії і використовувати їх стримано...» Тобто висновок цих дослідників – Заходу слід капітулювати, займатися умиротворенням Кремля та Луб'янки. Санкціонувати вбивства російських опозиціонерів і не підтримувати їх бодай в інформаційному сенсі, запліснити очі на «гібридну війну» проти України, як тривала з лютого 2014 року та на окупацію значних територій Української держави, визнати право РФ вирішувати, хто може бути членом НАТО, а хто ні, переглянути санкції щодо агресора, а фактично їх зняти тощо [25].

Інший знаковий текст тих же авторів, тепер уже 2020 року, – цікавий за зібраним історичним матеріалом, але так само слабкий на концептуальному рівні [26]. У ньому доводиться, що стратегічні установки РФ є майже незмінними з часів імперій Петра I чи Йосифа Сталіна. Путінська Росія керується тими ж геополітичними імперативами; це не вибір окремого лідера, а «колективне несвідоме» російського безпекового апарату. Ці установки «закарбовані в камені» географії та історії, тому їх майже неможливо змінити зовнішніми зусиллями – санкціями чи вмовленнями. А разом із тим як одна з головних причин чинних геополітичних настанов Росії названа «ностальгія російського президента за СССР». І чому названий лише «безпековий апарат», а не переважне число росіян (як у політичному, так і в етнічному сенсі терміну)? В тому числі й більшість інтелігенції? У тексті не раз повторений термін «імперія», проте відсутнє поняття «колоніалізм» і похідні від нього щодо Росії/СССР/РФ (передусім «колоніальна імперія») і відсутнє поняття «тоталітаризм». Чинна в РФ влада навіть не названа «диктатурою». А тому наукова цінність цього дослідження вельми сумнівна, якщо не є від'ємною, оскільки не роз'яснює, а затуманює ситуацію внаслідок неадекватного (проте домінуючого на Заході) категоріально-понятійного апарату.

А тепер перейдімо до художньої літератури після сталінських часів. Звісна річ, поза міфологією антизахідництва не міг опинитися такий надзвичайно популярний, передусім серед молоді, мистецький феномен, як советська наукова фантастика. Показовою в цьому сенсі є повість Георгія Мартінова «220 днів на зорельоті» (1955 рік) [14]. Вона написана вже після смерті Ста-

ліна, тому їй притаманна певна інтелектуальна сміливість (перша в СССР оповідь про дальні космічні польоти з висадкою на Марсі). Але ця сміливість дуже обмежена. Так, автор змальовує вельми благосну картину: СССР обійшов США з першим польотом у космос і першою висадкою на Місяць (яка сталася вже під час другого польоту). На те, що космічні польоти неможливі без стабільного радіозв'язку та дистанційного керування космічними апаратами, фантазії автора не вистачило. Один із провідних персонажів повісті – Камов, головний конструктор і водночас пілот космічних кораблів. А третій політ – воістину грандіозний, проліт повз Венеру з посадкою на Марсі. «Експедиція Камова, споряджена з властивою для нашої країни продуманою щедрістю всім, що тільки може знадобитися при будь-яких обставинах. Нічого не забули, нічого не випустили з уваги. Старанно і дбайливо передбачено і зроблено все, щоб забезпечити успіх» [14, с. 5]. Основа самої повісті у її першій частині – огляд наукових знань про космос, про планети, про рух ракетного корабля й ефекти, що виникають у невагомості. Це – типова популяризаторська фантастика з домішкою пригод та дуже сильного антизахідництва. «Ім'я Чарльза Альджернона Хепгуда було дуже популярне в Сполучених Штатах. Талановитий інженер і відомий теоретик зореплавання, він був конструктором першої в світі стратосферної ракети з атомним реактивним двигуном. Зробивши на ній переліт через Атлантичний океан і відразу ж залишивши далеко позаду всі досягнуті до цього рекорди швидкості [...]». В інтерв'ю після цього перельоту Хепгуд заявив, що наступний політ буде за межі Землі» [14, с. 15]. Ясна річ, наступний політ здійснив СССР, бо США не змогли швидко збудувати космічний корабель. «Хепгуд не міг не визнати технічної переваги Радянського Союзу, але вважав, що в цьому виробництві він не йде попереду Америки, яка у всьому, що стосувалося атомної техніки, щосили намагалася не відставати від інших країн» [14, с. 15]. Та все одно Хепгуд запізнився зі стартом на Марс, бо американська індустрія виявилася куди слабшою за советську. Автор зображує американського вченого інтелектуальним нікчемою, нездатним розумно спланувати космічний політ, адже відсутність другого пілота та вкрай несприятливі умови перебування у кораблі ставили весь проект у залежність від посутих випадковостей. «Нестерпно повільно минав час... Сто сімдесят днів дороги, днів, які нічим не відрізняються один від одного, сповнених томливого неробства, минали з одурманюючою монотонністю [...] Робити було абсолютно нічого» [14, с. 26]. Інакше кажучи, є повна людська нікчемність американської наукової спільноти (яка мала б перейматися цим піонерським польотом), й професійний кретинізм уряду США, що мав би бути зацікавленим у престижі держави. Далі йде конфлікт між астронавтами (журналіст весь час пиячить), загинув Хепгуд після виходу з корабля на поверхню Марса, і напад журналіста Бейсона на советських космонавтів (які, ясна річ, висадилися лише у парі сотень кілометрів від корабля Хепгуда і невдовзі підїхали до нього на всюдиході). «Ослаблений від тривалого пияцтва і жахливих подій минулої ночі, мозок Бейсона ледве працював.

Він ясно не усвідомлював того, що задумав» [14, с. 34]. А задумав він захопити Камова та змусити його пілотувати американський корабель, щоб самому повернутися з тріумфом. І підсумок: «До цього дня експедиція проходила дуже добре. Старт із Землі, переліт до Венери, огляд планети, зустріч з астероїдом відбулися надзвичайно вдало. Найважчий спуск на Марс [...] так само закінчився цілком благополучно. Зореліт сів, мов на земному ракетодромі. Здавалося, що космічний рейс закінчиться, над усі сподівання, без будь-яких утруднень. І ось зустріч з американцями мало не закінчилася катастрофою» [14, с. 36]. Тобто космос – не загроза для советських космонавтів. А от американці – загроза. І не дивно, бо рівень американської науки і техніки незрівнянно нижчий, що викликає люту заздрість: «Білосніжний корпус з широко розпластаними крилами гордо височів над низькими марсіанськими кущами, всім своїм виглядом уособлюючи силу народу, який послав його сюди. [...] Який контраст з маленьким тьмяносірим американським зорельотом, що лякливо притиснувся до землі, ніби боявся невідомої планети, куди він потрапив і де йому судилося тепер залишитися назавжди!» [14, с. 36].

Необережність Камова призвела до того, що він залишився на Марсі, а советський зореліт відлетів без нього (але з Бейсоном). Отож Камов змушений використовувати американський корабель як свою базу: «Він одразу знайшов алюмінієвий ящик, в якому лежали продукти. Його вразила бідність того, що там було: банки консервів із свинини, консервовані фрукти, коробки з цукром, сухарями і печивом. Оце й усе. Пили ж що-небудь американці? Десять повинна бути хоча б вода. Тепер Камова більше, ніж голод, мучила спрага, і він почав шукати, все більше дивуючись з хаотичного нагромадження резервуарів, балонів, ящиків і різного посуду, серед якого було так важко повернутися. [...] Нарешті він знайшов декілька балонів з апельсиновим соком. «Ну, що ж! Це не так погано!» вирішив Камов» [14, с. 51]. Чи потребують описання коментарів? І нарешті: «Перед ним лежав проект американського зорельота. Як він опинився тут? Навіщо Хепгуд узяв його з собою? Мабуть, для того, щоб на випадок загибелі ніхто не зміг скористатися його працею. Неймовірно, але іншого пояснення не було» [14, с. 52]. Мало того, що автор не розуміє: проект міжпланетного корабля з атомним двигуном не може бути виконаний в одному примірнику, він приписує талановитому (так сказано у повісті) конструктору Хепгуду якісь дикунські настанови: без мене США припинять бути космічною державою! А от в СССР, зрозуміло, керуються іншими ідеями: «Радянські зорельоти вкриють міжпланетні простори десятками трас своїх перельотів. Вони розгадають усі таємниці, які старанно охороняє природа» [14, с. 55].

Так детально спинитися на цій повісті було доцільно, бо у ній, мабуть, найповніше у советській фантастиці втілюються міфологеми та настанови антизахідництва. Після XX з'їзду КПСС і «викриття культу особи» вони, втім, нікуди не зникли, просто виявляли себе у дещо «втриманішій» і «ліберальнішій» фор-

мі. Якою саме була ця форма, засвідчує роман Владіміра Нємцова «Останній полустанок» (1958 рік). Автор у передмові демонстративно зазначає, що в романі «немає шпигунів» [16]. Персонажів-шпигунів справді нема. Натомість західне шпигунство і питома антизахідництво наявне – разом із відвертою апологетикою тоталітаризму. Сюжет роману побудований на пригодах улюблених героїв Нємцова – Бабкіна та Багрецова, спершу студентів, тепер інженерів, – які переходять із книги в книгу. Починається книга з приїзду двійки друзів у відрядження до Києва, щоб перевірити розроблений ними прилад, установлений на літаючій лабораторії «Уніон». Інститут, куди вони потрапляють – осереддя бюрократизму і провінційної захланності, справжні науковці почуваються там недобре. Випадково друзі опиняються на борту «Уніону» після його злету в автоматичному режимі; їхню присутність земля не помічає. А тим часом з'ясовується, що і вздовж маршруту «Уніону», і в зоні його випробувань циркулюють шпигунські пристрої, замасковані під орлів. Власне, йдеться про схематичний картонний макет плаха, чиї крила обтягнуті чорною тканиною чи целофаном. Друзям удалося захопити шпигунський апарат з об'єктивом й антеною. Далі з'ясовується, що це не фоторозвідник, а більш складний і небезпечний пристрій. Отож шпигуни в романі насправді є, і вони одні з головних героїв, просто це шпигунські апарати, керовані дистанційно. «Око фотооб'єктиву, що дивиться вниз, нічого не фіксувало на півці. [...] Але все, що бачило це око, миттєво сприймалося чутливою телевізійною трубкою. Сигнали посилювалися транзисторним підсилювачем, перетворювалися та надходили на передавач. Так за бажанням радіооператора, який керує цим літаючим розвідником, можна було будь-якої миті включити його і бачити на екрані багато з того, що цікавить військові відомства деяких країн. Але це не все. З екрану телевізора можна зробити скільки завгодно знімків та скласти докладну карту прикордонних та інших районів тієї чи іншої держави» [16].

У романі описане справжнє нашестя невидимих радіолокатору птахів-шпигунів у певні регіони СССР, де є потенційні об'єкти спостереження. Зрештою, героям удається «взяти в полон» і доставити для дослідження такий «чорний птах». Але шпигунська сага триває. Ворожа розвідка добуває фотографії «Уніону», зроблені для реклами «космічної броні» професора-кар'єриста, наслідком чого стає спроба знищити «Уніон» радіокерованою ракетою під час його космічного польоту. Бо ж достатньо було дізнатися, що внизу диска немає радіолокаторів, як цим відразу ж скористалися, вдаривши по пілотованому апарату бойовою ракетою, від якої, втім, пілотам удалося ухилитися.

Відтак підступи Заходу (читай – США) призводять до того, що СССР відмовляється як публікувати дані про політ «Уніону», так і взагалі продовжувати пілотовані польоти. Бо ж, мовляв, перший космічний політ «Уніону» не досягнув своєї мети, і поки немає повного успіху, хвалитися не варто. А газетні повідо-

млення про перерваний політ гігантської лабораторії в космосі тільки викличуть радість у таборі ворогів. Оскільки ж у повітрі плавають шпигунські повітряні кулі та штучні орли-розвідники, а в космосі з'явилися смертоносні ракети, то пілотовані польоти слід скасувати допоки не очиститься небо над планетою. Ось такий висновок патріотичного радянського фантаста – жодного Гагаріна, Титова чи Поповича, поки не здоланий капіталізм!

Цей роман знаменний не лише військовим антизахідництвом (хоч і дещо іншого ґатунку, ніж у «220 днях на зорельоті»), а й справжнім маніфестом сталінізму, який виголошує alter ego автора, професор Набатніков: «Ми не боїмося, але часом з тривогою поглядаємо, як нерозумні та нахабні хлопчики, наслуховавшись досвідчених демагогів, заперечують усе, що нами завойовано і працею, і кров'ю. [...] Ми будемо нове щасливе суспільство. Уявіть собі величезну високу споруду, але побудувати її швидкісними методами не можна, кожен тягне нагору цеглу. Один узав побільше, інший поменше. [...] І ось коли будівля вже майже готова, на саму її вершину, нічим не обтяжені, вибігають якісь молодці і, підбадьорювані чужими голосами дармоїдів і ворогів, намагаються скидати вниз цеглу за цеглою. [...] Помилки були, і ми їх не приховуємо. Але в тому й річ, що по молодості років і загальній обмеженості ці хлопчики могли бачити зовсім небагато: цеглу, що трохи перекошилася, щербинку, застиглий струмок розчину. І замість того, щоб усунути це руками майстра, вони готові орудувати ломом. Знайшлися й інші молодці, естети, їм, бачите, не подобається відтінок облицювання. Геть його! А інші демагоги знали лише одне: серед будівельників передостанніх поверхів виявилися люди, які хоч і багато зробили для будівництва, але, як потім з'ясувалося, користувалися не дуже гуманними методами. Значить, треба повитягувати всю цеглу, покладену в минулі роки? Знайшлися і доморощені теоретики, вони вже підбиралися до фундаменту поколупати його ломиком, витягнути одну цеглу, іншу, щоб подивитися: а чи все там, внизу, благополучно? Даремно намагаються! Наш будинок стоїть на найміцнішому фундаменті комуністичних ідей і стоятиме вічно» [16].

Виявляється, масові репресії, депортації народів і ГУЛАГ, про що говорилося і на XX з'їзді КПСС, і на червневому та жовтневому пленумах ЦК 1957 року, тобто до написання та публікації роману, – це просто «користування не дуже гуманними методами». Не випадково Володимир Немцов у брежнєвські роки став одним із головних донощиків на представників молодшої генерації фантастів за їхній «антипатріотизм» і «схиляння перед Заходом».

У тому ж 1958 році рецензент М. Ложечко вимагав істотної переробки першої повісті братів Стругацьких «Країна багрових туч» шляхом введення чи то любовної, чи то шпигунської інтриги. На щастя, засновник «нової хвилі» радянської фантастики Іван Єфремов – уже всесвітньо відомий завдяки роману «Туманність Андромеди» – зумів нівелювати ці вимоги. Він зазначив,

що «тема боротьби з природою та проникнення в її первозданні таємниці дана Аа. [авторами] так суворо і сильно, що секрети зазвичай придуркуватих «агентів» або інших диверсантів, розгадка яких становить головну лінію багатьох у нас речей пригодницького жанру, видаються жалюгідними і незахопливими» [10, с. 316]. Ба більше: Єфремов м'яко «відсунув» і тему настирливого показу переваг радянської науки та техніки над усіма іншими. Він зазначив, що у повісті є «подвиг змагання з іншими дослідниками та повага, майже схиляння перед героїзмом полеглих. Тому мені не видається потрібним, як то радить М. Ложечко, посилювати тим чи іншим шляхом показ змагання з іншими країнами» [10, с. 316].

Справа в тому, що в одному з перших варіантів повісті таке змагання було – з американцями («Хі-ус версус Лінда» так звався цей варіант). Стругацькі в ранній молодості, за власним визнанням, були сталіністами. Проте вони цього позбавилися. «Ми досить швидко – приблизно до Двадцять другого з'їзду партії – зрозуміли, що маємо справу з бандою жлобів та негідників на чолі країни. Але віра у правоту справи соціалізму та комунізму зберігалася в нас дуже довго. Вона поступово танула, витрачалася впродовж багатьох років. «Відлига» сприяла збереженню цієї віри – нам здавалося, що нарешті настав такий час, коли можна говорити правду, і багато хто вже говорить правду, і нічого їм за це не буває, країна стає чесною, чистою... Цей процес «ерозії переконань» тривав, мабуть, до чеських подій 1968-го. Отоді й настав кінець усіх ілюзій» [4, с. 252].

Але ще перед «кінцем усіх ілюзій» ЦК КПСС відреагував на творчість Стругацьких з позицій антизахідництва, неосталінізму та відвертого наклепництва. Це засвідчує «Записка отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС, 5 марта 1966» [13, с. 481–492], в якій йшлося «про серйозні недоліки у виданні науково-фантастичної літератури». На думку ЦК, популярний серед молоді «жанр наукової фантастики для окремих літераторів став, мабуть, найбільш зручною ширмою для легального протягування в наше середовище чужих, а іноді й прямо ворожих ідей та звичаїв» [13, с. 482]. Гострій критиці піддана творчість Станіслава Лема за те, що «у його численних романах і повістях [...] майбутнє комуністичне суспільство показано таким, що є абсолютно безперспективним і вирожджується» [13, с. 482]. «І от, засвоївши цю «філософію» (Лема – С.Г.), сповнену песимізму та зневіри у силу розуму, представники вітчизняної «філософської» фантастики вступили у протиборство з ідеями матеріалістичної філософії, з ідеями наукового комунізму. Для ілюстрації вважали б за можливе детально зупинитися на змісті найбільш показових у цьому плані творів, що належать братам А. і Б. Стругацьким» [13, с. 483]. «Розбір» цих творів побудований на поєднанні пересмикувань і наклепів, а ще на безграмотності у тому, що стосується автентичного марксизму. Далі говориться про «слабкість і плутаність ідейно-теоретичних позицій багатьох творів сучасної літератури по науковій фантастиці» [13, с.

489]. (безграмотне «літератури по науковій фантастиці» пронизує всю «записку»).

І висновок: «Нерозбірливо публікуючи твори західних фантастів, керівники видавництва та журналів відкрили зелену вулицю для проникнення буржуазної ідеології у середовище радянських читачів та, особливо, серед молоді» [13, с. 490]. При цьому літературні критики, виявляється, «разом узяті розхвалюють Айзека Азімова, Рея Бредбері, Станіслава Лема, монолітно і нещадно виступають проти советських письменників старшого покоління А. Казанцева, В. Немцова та інших» [13, с. 490–491].

Поверх першої сторінки «Записки...» накладе на рукописна резолюція: «Погодитися. П. Демічов. М. Суслов. Ю. Андропов. Б. Пономарьов. Д. Устінов». Усі – секретарі ЦК КПСС. Автором же «Записки...» був ідеолог середньої ланки Александр Яковлев, той самий, який став у 1980-х «ідейним батьком» перебудови та щирим руйнівником советської політичної релігії, перед тим провівши десятиліття послом у Канаді (то для номенклатури було своєрідним «засланням») і перетворившись із «антизахідника» на «західника».

Упадає в око те, що російська фантастика кінця ХХ – початку ХХІ століття, коли впала компартійна цензура і стало можливо не лише писати, а й друкуватися достатньо вільно, майже втратила ту гуманістичну лінію, яка була їй притаманна у період тоталітаризму. Натомість видавництва заповнили варіації на тему «галактичного зла», яке діє в союзі з Заходом і якому протистоїть «галактична Росія». До цього додалися утопічні побудови такої «альтернативної реальності», в якій російська монархія торжествує і підкорює зоряні простори. Ще один різновид новацій – т.зв. «бойова фантастика», в якій оспівується вміння стріляти першим. Нарешті, «дуже популярні у сучасній Росії книги про «потраплянців» – наших сучасників, які дивним дивом потрапляють у минуле і, ясна річ, втручаються у тодішні події, змінюючи історію. Причому йдеться не про подорожі на «машині часу» та всі відповідні перипетії, вже понад сто років обговорювані фантастикою, а про випадковий «стрибок» (чи людини, чи групи людей, чи чийогось духовного «Я») в інші століття чи навіть тисячоліття. Щодня у Росії виходить друком одна, а то й дві такі книжки про «потраплянців». Найпопулярніші історичні періоди, куди автори закидають своїх героїв, покликані змінити плін подій – це Давня Русь, доба Івана Грозного, епоха Петра Першого; перша ж половина ХХ століття взагалі поза конкурсом. виправити дії останнього російського імператора, виграти російсько-японську війну, запобігти революції 1917 року або її наслідкам, переграти Громадянську війну, постріляти тих, кого треба, у 1937-му, грамотно вибудувати дії СРСР під час Другої світової війни, зрештою, зробити чи то імператорську, чи то радянську Росію володаркою світу – ось чим займаються автори «потраплянських» книг. Майже всі з них не є художніми «полігонами» осмислення соціальних та моральних проблем (хоча жанр і надає такі можливості). Але масовий

російський читач, який щодня чує з екранів телевізора і з радіоприймачів про «зловмисний Захід» та «російську велич», потребує саме такого компенсаторного читива, яке хоча б на якийсь час відволікає його від реальних проблем і від потреби реально оцінювати стан справ у своїй країні та у світі. Така література формує ментальні настанови читацького кола, намагається виховувати нові покоління росіян у ненависті до західної демократії та у схильності перед авторитарною й тоталітарною владою (аби вона була «істинно російською»)» [7, с. 65]. Впадає в око, що на Заході, зокрема, у США, починаючи з 1980-х, відбувався ренесанс т.зв. hard science fiction, тоді як у РФ відбулися зворотні процеси. І хоча коло читачів перекладів зарубіжної hard science fiction було в минулі роки чималим, мейнстрімом стало не лише ідеологічне, а і стилістичне протистояння з Заходом.

Висновки. У цій статті автор обмежився лише тими напрямками і жанрами художньої та «документально-художньої» літератури советського та постсоветського періодів, у яких найбільше проявилися настанови антизахідництва як тоталітарної політичної релігії. Навіть т.зв. «шпигунський роман» не мав такого антизахідницького насичення – там обов'язково мали бути присутні просоветські, «прогресивні» в офіційному сенсі персонажі. Те ж стосується і кінофільмів і серіалів советського часу. Постсоветські стрічки, так само, як «шпигунські романи» та історичні (власне, псевдоісторичні) книги мають стати предметом особливої розмови, яка виходить за межі цієї статті. Тут же слід зауважити, що без насиченої антизахідними міфологемами літературної продукції у низці жанрів і напрямів російсько-советська політична релігія не мала би такої тотальності й ефективності.

1. Ажаев Василий. Далеко от Москвы. URL: <https://litmir.org/books/proza/o-vojne/page-92-239514-vasilii-azhaev-daleko-ot-moskvy.html>
2. Анисимов Сергей. Вариант "Бис". М., ООО издательство АСТ, 2003. 540 с.
3. Безсмертний Роман. Що Путіну радили зробити з Європою за місяць до Аляски. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/schoputinu-radili-zrobiti-z-evropyu-za-misyats-do-alyaski.htm>
4. БНС. Не стреляйте «Гадких Лебедей»... Неизвестные Стругацкие. Письма. Рабочие дневники. 1942-1962 гг./ сост. С.П. Бондаренко, В.М. Курильский. М.: АСТ; Донецк: НКП, 2008. 640 с., 16 л. ил. (Миры братьев Стругацких). С. 251–252.
5. Выступление Президента России на военном параде. 9.05.21. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65544>
6. Грабовська І. Україна проти москви: сталість історії. *Українознавчий альманах*. Вип. 34. 2024. С. 130–134.
7. Грабовський Сергій. Науково-технічний прогрес на полігоні наукової фантастики. *Філософська думка*. №6. 2013. С. 55–67.

8. Грабовський С. Генії проти ідіотів: алгоритми української історії. Вид. 3-тє, перероб. і доп. К.: Видавничий дім «Стилос», 2019. 448 с.
9. Грабовський Сергій. Антизахідництво як смислова вісь російської імперсько-тоталітарної політичної релігії. *Українознавчий альманах*. Випуск 37. С. 25–33. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.37>
10. Ефремов И.А. Отзыв о повести бр. Стругацких «Страна багровых туч». *Неизвестные Стругацкие. Письма. Рабочие дневники. 1942-1962 гг.* М.: АСТ; Донецк: НКП, 2008. 640 с. С. 315–318.
11. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. М.: АПН, 1971. 704 с.
12. Записка В.Е. Семичастного в ЦК КПСС о настроениях Г.К. Жукова. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1004765>
13. Записка отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС, 5 марта 1966 г. *Неизвестные Стругацкие. Письма. Рабочие дневники. 1942-1962 гг.* М.: АСТ; Донецк: НКП, 2008. 640 с. С. 481–492.
14. Мартинов Георгій. 220 днів на зорельоті (1955 рік). URL: <https://knigoed.club/4724-220-dniv-na-zoreloti-georgij-sergijovich-martinov.html>
15. Махно В.П. Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины: Справочник. Изд. 2-е исправ., дополн. Севастополь: Изд-во «Вебер», 2009. 168 с.
16. Немцов Владимир. Последний полустанок. URL: https://royallib.com/read/nemtsov_vladimir_posledniy_polustanok.html#0
17. Оргбюро ЦК ВКП(б). Постановление от 14 августа 1946 года № 274. п. 1. О журналах «Звезда» и «Ленинград». URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B1%D1%8E%D1%80%D0%BE_%D0%A6%D0%9A_%D0%92%D0%9A%D0%9F\(%D0%B1\)_%D0%BE%D1%82_14.08.1946_%E2%84%96_274](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B1%D1%8E%D1%80%D0%BE_%D0%A6%D0%9A_%D0%92%D0%9A%D0%9F(%D0%B1)_%D0%BE%D1%82_14.08.1946_%E2%84%96_274)
18. Первушин Антон. Битва за звезды: ракетные системы докосмической эры. М.: ООО издательство АСТ, 2003. 448 с.
19. Покришкін О.І. Небо війни. К.: Видавництво політичної літератури України, 1971. 510 с.
20. Широкоград А.Б. Флот, который уничтожил Хрущев. М.: ООО «Издательство АСТ: ОАО «ВЗОИ», 2004. 440 с.
21. Adamsky Dmitry (Dima) Russian Nuclear Orthodoxy Religion, Politics, and Strategy April 2019 376 Pages Ebook ISBN: 9781503608658
22. Marx K. Capital. A Critique of Political Economy. Volume I. Book One: The Process of Production of Capital. Preface to the First German Edition URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>
23. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943/ Office of the Historian URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d353>
24. Grabovska I.M. Inconvenience of postcolonial discourse in Ukraine as a hindering factor in the transitional consolidation processes. *Proceedings of XXXVI International scientific conference "Young scientists' view of modern science"*. Morisville, Lulu Press, 2018. Pp. 95–99.
25. Rumer Eugene and Sokolsky Richard. Thirty Years of U.S. Policy Toward Russia: Can the Vicious Circle Be Broken? June 20, 2019 Summary URL: <https://www.russiamatters.org/analysis/thirty-years-us-policy-toward-russia-can-vicious-circle-be-broken>
26. Rumer Eugene and Sokolsky Richard. Etched in Stone: Russian Strategic Culture and the Future of Transatlantic Security. Published on Sep 8, 2020 URL: <https://carnegieendowment.org/research/2020/09/etched-in-stone-russian-strategic-culture-and-the-future-of-transatlantic-security>
27. Unconditional surrender policy. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/military-history-and-science/unconditional-surrender-policy>

References

1. Azhaev Vasilii. *Daleko ot Moskvy* [Far long from Moscow]. URL: <https://litmir.org/books/proza/ovojne/page-92-239514-vasilii-azhaev-daleko-ot-moskvy.html> (in Russian).
2. Anisimov Serhey. (2003). Varyant "Bys" [Variant "Encore"]. М.: ООО Izdatel'stvo AST. 540 p. (in Russian).
3. Bezsmertnyy Roman. *Shcho Putinu radyly zrobyty z Yevropoyu za misyats' do Alyasky* [What Putin was advised to do with Europe a month before Alaska]. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/scho-putinu-radili-zrobiti-z-evropoyu-za-misyats-do-alyaski.htm> (in Ukrainian).
4. BNS. *Ne strelyayte «Hadykyh Lebedey»...* [Do not shoot the "Ugly Swans"...]. *Neizvestnye Struhatskie. Pis'ma. Rabochie dnevnyki. 1942-1962 hh./ sost. S.P. Bondarenko, V.M.Kuril'skiy*. М.: АСТ; Donetsk: NKP, 2008. 640s. (Miry brat'ev Struhatskikh). Pp. 251–252. (in Russian).
5. *Vystuplenie Prezidenta Rossii na voennom parade. 9.05.21* [Speech by the President of Russia at the military parade. 9.05.21]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65544> (in Russian).
- Hrabovska I. (2024). *Ukraina proty moskvy: stalist istorii* [Ukraine vs. moscow: the constancy of history]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 34. Pp. 130–134. (in Ukrainian).
7. Hrabovs'kyy Serhiy. (2023). *Naukovo-tekhnichnyy prohres na polihoni naukovoyi fantastyky* [Scientific and technical progress at the science fiction training

- ground]. *Filosofs'ka dumka*. №6. Pp. 55–67. (in Ukrainian).
8. Hrabovskyy S. (2019). *Heniyy proty idiotiv: alhorytmy ukrayins'koyi istoriyi* [Geniuses against idiots: algorithms of Ukrainian history]. Vyd. 3-tye, pererob. i dop. K.: Vydavnychyy dim "Stylos". 448 p. (in Ukrainian).
 9. Hrabovskyy Serhiy. (2025). *Antyzakhidnytstvo yak smyslova vis' rosiys'koyi impers'ko-totalitarnoyi politychnoyi relihiyi* [Anti-Westernism as a Meaning Axis of Russian Imperial-totalitarian Political Religion]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 37. Pp. 25–33. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.37> (in Ukrainian).
 10. Efremov I.A. (2008). *Otzyv o povesti br. Struhatskykh «Strana bahrovyykh tuch»* [Review of the story of the Strugatsky brothers "Country of Crimson Clouds"]. *Neizvestnye Struhatskie. Pis'ma. Rabochie dnevnyki. 1942-1962 hh.* M.: AST; Donetsk: NKP. Pp. 315–318. (in Russian).
 11. Zhukov H.K. (1971). *Vospominaniya i razmyshleniya* [Memories and reflections]. M.: APN. 704 p. (in Russian).
 12. *Zapiska V.E. Semichastnoho v TSK KPSS o nas-troeniyakh H.K. Zhukova* [ote by V.E. Semichastny in the Central Committee of the CPSU about the sentiments of G.K. Zhukov]. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1004765> (in Russian).
 13. *Zapiska otdela propahandy i agitatsiy TSK KPSS, 5 marta 1966 h.* [Note of the Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of the CPSU, March 5, 1966]. *Neizvestnye Struhatskie. Pis'ma. Rabochie dnevnyki. 1942-1962 hh.* (2008). M.: AST; Donetsk: NKP. Pp. 481–492. (in Russian).
 14. Martynov Heorhiy. *220 dniv na zorel'oti (1955 rik)*. [220 days on a star flight (1955)]. URL: <https://knigoeed.club/4724-220-dniv-na-zoreloti-georgij-sergijovich-martinov.html> (in Ukrainian).
 15. Makhno V.P. (2009). *Polnyy perechen' ob"edineniy i soedineniy 3-ho Reykha iz hrazhdan SSSR i émihrantov, a takzhe iz zhyteley Pribaltyky, Zapadnoy Belorussiy i Ukrainy: Spravochnik* [15. Makhno V.P. Full list of the united and compounds of the 3rd Reich from citizens of the USSR and emigrants, as well as from residents of the Baltic States, Western Belarus and Ukraine: Directory]. Izd. 2-e ysprav., dopoln. Sevastopol': Yzd-vo "Veber". 168 p. (in Russian).
 16. Nemtsov Vladimir. *Posledniy polustanok* [The last way whistle-stop]. URL: https://royallib.com/read/nemtsov_vladimir/posledniy_polustanok.html#0 (in Russian).
 17. *Orhbyuro TSK VKP(b) Postanovlenie ot 14 avgusta 1946 goda № 274. p. 1 h O zhurnalakh «Zvezda» y «Leningrad»* [Organizational Bureau of the Central Committee of the CPSU(b) Decree No. 274 of August 14, 1946, paragraph 1 g About the magazines "Zvezda" and "Leningrad"]. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B1%D1%8E%D1%80%D0%BE_%D0%A6%D0%9A_%D0%92%D0%9A%D0%9F\(%D0%B1\)_%D0%BE%D1%82_14.08.1946_%E2%84%96_274](https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B1%D1%8E%D1%80%D0%BE_%D0%A6%D0%9A_%D0%92%D0%9A%D0%9F(%D0%B1)_%D0%BE%D1%82_14.08.1946_%E2%84%96_274) (in Russian).
 18. Pervushyn Anton. (2003). *Bitva za zvezdy: raketnye sistemy dokosmicheskoy éry* [Battle for the stars: rocket systems of the pre-cosmic era]. M.: OOO Izdatel'stvo AST. 448 p. (in Russian).
 19. Pokryshkin O.I. (1971). *Nebo viyny* [The Sky of War]. K.: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayiny. 510 p. (in Ukrainian).
 20. Shyrokorad A.B. (2004). *Flot, kotoryy unichtozhyl Khrushchev* [The Fleet that Khrushchev Destroyed]. M.: OOO Yzdatel'stvo AST: OAO «VZOY». 440 p. (in Russian).
 21. Adamsky Dmitry (Dima). Russian Nuclear Orthodoxy Religion, Politics, and Strategy. April 2019 376. Pages Ebook. ISBN: 9781503608658
 22. Marx K. Capital. A Critique of Political Economy. Volume I. Book One: The Process of Production of Capital. Preface to the First German Edition. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>
 23. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943. *Office of the Historian*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d353>
 24. Grabovska I.M. (2018). Inconvenience of postcolonial discourse in Ukraine as a hindering factor in the transitional consolidation processes. *Proceedings of XXXVI International scientific conference "Young scientists' view of modern science"*. Morisville: Lulu Press. Pp. 95–99.
 25. Rumer Eugene and Sokolsky Richard. (2019). Thirty Years of U.S. Policy Toward Russia: Can the Vicious Circle Be Broken? June 20. URL: <https://www.russiamatters.org/analysis/thirty-years-us-policy-toward-russia-can-vicious-circle-be-broken>
 26. Rumer Eugene and Sokolsky Richard. (2020). *Etched in Stone: Russian Strategic Culture and the Future of Transatlantic Security*. Published on Sep 8. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2020/09/etched-in-stone-russian-strategic-culture-and-the-future-of-transatlantic-security>
 27. Unconditional surrender policy. URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/military-history-and-science/unconditional-surrender-policy>

Отримано редакцією журналу/ Received: 19.04.26

Прорецензовано / Revised: 29.04.26

Схвалено до друку / Accepted: 03.05.26